

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVI

WARSZAWA 2018

NR 1

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)

Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzity v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Jerzy Piech (IH UJ), Jacek Pielas (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Andrzej Wyrobisz (IHS UW), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej: www.iaepan.edu.pl

(zakładka: Wydawnictwa → Kwartalnik Historii Kultury Materialnej)

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105

e-mail: director@iaepan.edu.pl

tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2017:

Jadwiga Chudziakowa (IA UMK)

Andrzej Klonder (IAE PAN)

Jerzy Urwanowicz (IH i NP Uniwersytet w Białymstoku)

Dorota Żołądź-Strzelczyk (IH UAM)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 10,5. Papier offset 80 g.

Oddano do składania w lutym 2018 r., druk ukończono

w marcu 2018 r.

Dagmara Adamska

W sprawie lokalizacji cmentarzy żydowskich na średniowiecznym Śląsku

I. Wstęp. II. Domniemany cmentarz pod Głogowem. III. Żydzi i ich cmentarz w księstwie
świdnicko-jaworskim. IV. Żydzi i ich cmentarz w księstwie ziebickim

I. Wstęp

Studia nad zjawiskiem zanikłych osad o nazwach z prefiksem *Juden*, rozmieszczonych na terenie Europy Środkowej, dla których zaczynem stała się opuszczona wieś *Judenberg* pod Głogowem, pozwoliły zgromadzić materiał porównawczy. W świetle przykładów można było nabrać przekonania, że za genezą większości „żydowskich gór” stały kirkuty¹. Dla obszaru Rzeszy analizy pojęcia *Judenberg* dokonała ostatnio Barbara Rösch, która ustaliła, że odpowiednikiem tej nazwy w środkowych Niemczech było *Judenbuck* (nieznane na Śląsku)², i że w obu przypadkach mikrotoponimy te mogą świadczyć o funkcjonujących tam niegdyś cmentarzach żydowskich o średniowiecznej lub nowożytnej metryce. W kilku przypadkach badaczka sugerowała, że wykonywano tam w połowie XV w. egzekucje Żydów³.

Istnienie żydowskiego cmentarza mogło też poprzedzać założenie w połowie wieku XV przyfolwarcznej wsi *Judenberg*. Tak skonstruowane podejrzenie wymaga jednak dalszych studiów nad obecnością ludności żydowskiej w księstwie głogowskim oraz nad zagadnieniem średniowiecznych kirkutów na Śląsku⁴.

Najstarsze informacje o śląskiej osadzie o nazwie *Judenberg* pochodzą z 1459 r. Wówczas dziedzic majątku, Jerzy Pusch, potwierdził transakcję sołtysa *zum Jodenberge*, który sprzedał pół grzywny rocznego czynszu z sołectwa na rzecz głogowskich klarysek. Czynsz przeznaczony miał być dla zakonnicy Heleny Pakuschówny, z możliwością wykupienia go po śmierci uposażonej przez dziedzica wsi i jego następców⁵. Treść zapisu utrwaliła jednocześnie fakt, że oma-

¹ D. Adamska, *Wokół zagadkowego Judenberg na Śląsku — problem średniowiecznych „osad żydowskich” w Europie Środkowej*, [w:] *Wieś zaginiona. Stan i perspektywy badań*, red. P. Nocuń, A. Przybyła-Dumin, K. Fokt, Chorzów 2016, s. 189–206; D. Adamska, D. Nowakowski i in., *Słownik wsi śląskich w średniowieczu*, t. 1: *Powiat lubiński*, Wrocław 2014, s. 101–102.

² Staroniemieckie słowo *der Buck* oznaczało wzgórze lub kopiec: *Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm*, Leipzig 1854–1961, Online-Version (dostęp 11.03.2017 r.).

³ B. Rösch, *Der Judenberg: Jüdische Geschichte und Kulturgeschichte aus Sicht der Flurnamenforschung*, Göttingen 2009, s. 39 i nn.

⁴ Uporządkowania wymagała także wiedza na temat początku obecności Żydów w miastach śląskich. Poza rozpoznanymi dziejami średniowiecznej gminy legnickiej, świdnickiej i wrocławskiej, pozostałe historiografia prezentuje z pewnymi błędami, np. za: S. Witkowski, *Osadnictwo żydowskie na Śląsku do końca XVI wieku*, [w:] *Z dziejów Żydów w Zagłębiu Dąbrowskim*, red. D. Rozmus, S. Witkowski, Sosnowiec 2006, s. 9–27, upowszechnia je m.in. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa 2011.

⁵ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej cyt.: AP Wr), Rep. 79, nr 24; D. Adamska, D. Nowakowski i in., op. cit., s. 101–102.

wiana osada powstała przy folwarku i miało to miejsce w nieodległej przeszłości. O funkcjonowaniu gospodarstwa i wsi donosi także dokument z 1471 r., w którym niedzielni bracia Kasper, Melchior i Baltazar Puschowie, w imieniu Jerzego, nieletniego brata — dziedzica *Judenberge* — potwierdzili transakcję sołtysa. Sprzedał on, z prawem wykupu, jedną grzywnę rocznego czynszu na rzecz głogowskiego sukiennika i jego żony⁶. Na lokalizację osiedla wskazuje dokument z 1510 r., w którym biskup wrocławski Jan Thurzo potwierdził uposażenie ołtarza św. Anny w głogowskiej kolegiacie w dochody ze wsi w dystrykcie głogowskim: *Gradis* (Grodziszczce) *et Judenberg*, zwanych *Hoenkirche* (Grodowiec)⁷. Analogicznie można odczytać zapis z 1516 r., w którym bracia Franciszek i Bernard Puschowie, siedzący w *Grodetz* (Grodziszczu), potwierdzili sprzedaż czynszów przez ich poddanego Jerzego Senfflebena — sołtysa w *Hohenkirche* (Grodowcu) i w [...] *offenberge* (*Jodenberge?*)⁸.

Założyć można, że już w 1910 r. Konradowi Wutke udało się umiejscowić na mapie średniowieczny *Judenberg* i utożsamić go z nowożytną osadą *Jüderei* (*Juderei*)⁹. Fryderyk Albert Zimmermann z kolei wymienił owe *Juderey* przy podgłogowskiej osadzie Bytków. Do tej wsi w XVIII wieku należały młyn i karczma¹⁰. W połowie XIX w. *Jüderei* stanowiła część Bytkowa¹¹. Przysiółek był zatem położony w niewielkiej odległości od Grodowca i Grodziszczca, w dolinie rzeki Rudna, a funkcjonował jeszcze w 1939 r. jako karłowate osiedle z sześcioma gospodarstwami¹². Po roku 1945 podupadająca osada została włączona do pobliskiego Gwizdanowa i otrzymała nawet własną nazwę Radaków (obecnie nie istnieje). Najpewniej osiedle jest tożsame z niejakimi „Górkami Żydowskimi” na północ od Głogowa, które wymienił w latach trzydziestych XX w. Franciszek Rosenthal i nie miał wątpliwości, że należy je powiązać z Żydami¹³.

Jeśli trafnie lokalizowano śląski *Judenberg*, był on położony na wyniesieniu terenowym o wysokości ok. 114 m n.p.m., które rozciąga się w kierunku Bytkowa i łagodnie opada ku szerokiej dolinie rzeki Rudna¹⁴. Położony jest centralnie w odległości około 20 kilometrów od czterech gmin żydowskich o średniowiecznej metryce, czyli od Głogowa, Góry, Lubina i Ścinawy, przy odnodze drogi w kierunku przeprawy odrzańskiej w Chobieni (ryc. 1). Analogiczne przykłady europejskich nazw terenowych sugerują, że być może mamy tu do czynienia ze śladem po średniowiecznym kirkucie, którego funkcjonowanie można próbować powiązać z potrzebami izraelskich społeczności z południowej i centralnej części księstwa głogowskiego.

W świetle dotychczasowych ustaleń, na obszarze Śląska jest znany tylko średniowieczny kirkut we Wrocławiu, Świdnicy, Legnicy, Nysie oraz przypuszczalnie w Brzegu. Zidentyfikowano też źródłowe ślady po nekropoliach w dalej położonym Kłodzku, Zgorzlecu, Opawie i być może w Osobłodzie¹⁵. Szacuje się, że na około 1100 miejsc zamieszkałych w średniowieczu przez Żydów, na terenie Europy funkcjonowało jedynie 150 cmentarzy rozpoznanych w świe-

⁶ AP Wr, Rep. 79, nr 26; D. Adamska, D. Nowakowski i in., op. cit., s. 102.

⁷ AP Wr, Rep. 76, nr 440; D. Adamska, D. Nowakowski i in., op. cit., s. 102.

⁸ Dokument znany tylko z edycji: *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreis und Stadt Glogau*, wyd. K. Wutke, Breslau 1915, s. 239.

⁹ K. Wutke, *Eine untergegangene schlesische Ortschaft (Judenberg Kr. Glogau)*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 44, 1910, s. 253–254.

¹⁰ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd 10, Brieg 1791, s. 253.

¹¹ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien*, Breslau 1845, s. 25, 261.

¹² *Alphabetisches Verzeichnis der Stadt- und Landgemeinden im Niederschlesien mit den dazugehörigen Ortsteilen, Kolonien, Siedlungen*, Dresden 1939, s. 94.

¹³ Na podstawie znanych tylko sobie źródeł F. Rosenthal datował pierwsze wzmianki o wzgórzu na rok 1291, F. Rosenthal, *Najstarsze osiedla żydowskie na Śląsku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 34, 1960, 2, s. 19.

¹⁴ D. Adamska, D. Nowakowski i in., op. cit., s. 102.

¹⁵ Szerzej: M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław 1996.

Ryc. 1. Lokalizacja *Judenberg* a pobliskie gminy żydowskie w księstwie głogowskim (a) z okolicznymi miastami (b) i wsiami (c). Rys. D. Nowakowski

Fig. 1. The location of *Judenberg* and the nearby Jewish communities in the Duchy of Głogów (a) in relation to nearby towns (b) and to nearby villages (c).
Drawn by D. Nowakowski

tłe źródeł pisanych i archeologicznych¹⁶. Mimo bezspornego wpływu na tę liczbę stanu zaangażowania badań, pokazuje to ich rozproszenie w ówczesnej siatce osadniczej. Zlokalizowane musiały być zatem w sporych odległościach od siebie, czyli wykorzystywane wspólnie przez kilka lub nawet kilkanaście gmin, a fakt posiadania cmentarza mógł być następstwem możliwości, a zwłaszcza zamożności miejskiej wspólnoty żydowskiej¹⁷.

Wybór miejsca grzebania członków izraelskiej społeczności to zapewne konsekwencja kompromisu między poszukiwaniem przez gminę miejsca możliwego do pozyskania, ale jednocześnie dogodnego, czyli suchego, gwarantującego wieczystość pochówków oraz zwyczajowo oddalonego od domostw¹⁸. Takie umiejscowienie ma większość kirkutów rozpoznanych na Śląsku. Podobnie jak na Nowym Mieście w Pradze, tu także zakładano je poza dzielnicą żydowską, na terenach podmiejskich. Tak najpewniej uczyniono ostatecznie we Wrocławiu i Legnicy¹⁹ oraz w Świdnicy i Opawie, a także poza Śląskiem — w Kłodzku i Zgorzelcu²⁰.

¹⁶ M. Lämmerhirt, *Juden in den wettinischen Herrschaftsgebieten. Recht, Verwaltung und Wirtschaft im Spätmittelalter*, Köln–Weimar–Wien 2007, s. 119.

¹⁷ M. Brann, *Geschichte der Juden in Schlesien*, „Jahresbericht der jüdisch-theologischen Seminars Fränkelschen Stiftung”, Breslau 1896–1917, s. 33; M. Wodziński, op. cit., s. 40.

¹⁸ M. Bałaban, *Zabytki historyczne Żydów w Polsce*, Warszawa 1929, s. 117; P. Fijałkowski, *Obrządek pogrzebowy Żydów polskich w świetle badań archeologicznych. O potrzebie badań archeologicznych nad historią i kulturą Żydów w Polsce*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 151, 1989, 3, s. 38; szerzej o cmentarzach położonych poza murami miejskimi: B. Stawiarski, *Cmentarze Żydów aszkenazyjskich w średniowieczu. Przykład Wrocławia*, [w:] *Średniowieczne i nowożytne nekropolie Wrocławia*, red. K. Wachowski, Wrocław 2010, *Wratistavia Antiqua*, t. 12, s. 274–276.

¹⁹ W obu wypadkach podmiejskie cmentarze są prawdopodobnie młodszymi miejscami pochówków średniowiecznych gmin, które pierwotnie miały grzebać swoich zmarłych opodal osiedla: por. dyskusję M. Wodzińskiego (*Średniowieczny cmentarz żydowski we Wrocławiu*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 49, 1994, nr 3–4, s. 341–344) z M. Golińskim, L. Ziátkowskim (*Cmentarze żydowskie we Wrocławiu*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 44, 1989, nr 1, s. 35–43) oraz sugestie M. Golińskiego (*Jews in medieval Legnica — their location in the municipal area*, [w:] *Jews in Silesia*, red. M. Wodziński, J. Spyra, Cracow 2001, s. 17–32; tenże, *Żydzi w średniowiecznej Legnicy — problem lokalizacji w przestrzeni miejskiej*, „Szkice Legnickie”, t. 28, 2007, s. 5–22). Ostatnio hipotezę o lokalizacji starszych cmentarzy ponownie podważył B. Stawiarski, op. cit., s. 275–276, 281, przypominając, że te rzadkie wśród Żydów decyzje o przenosinach były wymuszane nadzwyczajnymi okolicznościami, których autor we Wrocławiu i w Legnicy nie zauważył.

²⁰ M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 40–43, 199, 317.

Również przy drodze z *portula Judeorum* pod Krakowem, nad odnogą Rudawy, funkcjonował od początku XIV wieku cmentarz żydowski, który dał nawet nazwę ulicy²¹.

Większość średniowiecznych kirkutów znajdowała się na wyniesieniach, co zgodne było z najstarszymi tradycjami grzebalnymi Żydów środkowoeuropejskich²². Taką lokalizację miał niewątpliwie cmentarz w Kaliszu, na którego organizację, transakcją z 1287 r., przeznaczono ziemię niejakiego Rupina, położoną przy granicy jego dóbr Podgorze, na wyniesieniu zwanym potem „górami żydowską”²³. Lubelscy Izraelici w XV wieku grzebali swoich zmarłych na wzniesieniu zwanym w XVI stuleciu Grodzisko²⁴. Na terenie Śląska najwięcej wiadomo o umiejscowieniu cmentarza legnickiego, który miał powstać po likwidacji starszej nekropolii leżącej w obrębie Tumu. Źródłowe potwierdzenie jej funkcjonowania przynosi dokument z 1345 r., który jest jednocześnie zezwoleniem udzielonym mieszczanom na wykorzystanie do celów budowlanych znajdujących się tam nagrobków. Dzięki transakcjom z XV wieku można się domyślać, że kirkut położony był obok podmiejskiego folwarku zwanego *Storkettil* oraz w sąsiedztwie mostu na Czarnej Wodzie. Był to zatem obszar na północnych obrzeżach przedmieścia rozciągającego się przed Bramą Głogowską, położony na lewym brzegu Czarnej Wody, przy drodze na Głogów, opodal stojącego tam książęcego folusza i mieszczkańskich ogrodów.

II. Domniemany cmentarz pod Głogowem

Na istnienie cmentarza w Głogowie, stolicy księstwa wydzielonego w połowie XIII w., brak jest dowodów źródłowych. Funkcjonowanie kirkutu wykreowano jednak akceptując domysł burmistrza Roberta Berndta, który w 1874 roku powiązał go z domniemaną kolonią żydowską. Jego zdaniem osiedle było położone pod miastem, przy drodze wychodzącej w kierunku Brzostowa, czyli za południowo-zachodnim odcinkiem murów²⁵. Przekaz ten rozwinął Franciszek Rosenthal, który uznał, że znajdował się tam młodszy, to jest piętnastowieczny cmentarz, przeniesiony ze starszego — znad Odry. Na podstawie odkrytych macew, jego zdaniem średniowiecznych, następnie wyrzuconych do rzeki podczas prac w 1935 roku, autor lokalizował starszy kirkut „w łożysku Odry”²⁶. Dla żadnej z tych propozycji nie ma jednak jakiegokolwiek poparcia w źródłach. Z tego powodu w istnienie cmentarza w Głogowie powątpiewa Marcin Wodziński przypominając, że wśród tych licznych domysłów nie znalazła się informacja, jaka była metryka rzekomo odnalezionych, ale niezachowanych nagrobków²⁷.

Bez wątplenia cmentarz żydowski funkcjonował pod Głogowem w drugiej połowie XVII wieku i umiejscowiony był na terenie zwanym *Zehnthof*, czyli przy drodze w kierunku dziś nieistniejącej wsi Biechów (na północny zachód od miasta), a zatem faktycznie nad Odrą.

²¹ J. Wiśniewski, *Garbary zw. też Przed Bramą Szewską*, [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 1, z. 4, oprac. J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora, J. Wiśniewski, Wrocław 1986, s. 693–706; H. Zaremska, *Ulica Żydowska w Krakowie: XIV–pierwsza połowa XV wieku*, „Kw. HKM”, R. XLVII, 1999, nr 1–2, s. 126.

²² M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 164.

²³ *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877, nr 574; H. Zaremska, *Ulica Żydowska...*, s. 127–128; B. Stawiński, op. cit., s. 274; szerzej: T. Jurek, *Żydzi w późnośredniowiecznym Kaliszu*, „Rocznik Kaliski”, R. 24, 1992/1993, s. 31.

²⁴ A. Trzeciński, *Nagrobek jako źródło historyczne do początkowego okresu dziejów gminy (na przykładzie Lublina, Chełma, Leska i Szczebrzeszyna)*, [w:] *Cmentarze żydowskie. Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, red. J. Woronczak, t. 2, Wrocław 1995, s. 58.

²⁵ R. Berndt, *Geschichte der Juden in Gross-Glogau*, Glogau [1874], s. 14.

²⁶ F. Rosenthal, op. cit., s. 19.

²⁷ M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 41.

Lokalizacja ta może być zatem tożsama ze wskazywaną przez Rosenthala w zakolu rzeki, w miejscu rzekomego odkrycia kamiennych macew²⁸.

Za jedyną, ale jednocześnie pośrednią informację o funkcjonowaniu głogowskiego kirkutu w końcu wieku XIII, można uznać § 14 z przywileju Henryka III Głogowskiego, którym książę gwarantował prawną ochronę i zakaz bezczeszczenia żydowskich cmentarzy²⁹. Wystawienie aktu było poprzedzone prawdopodobnie jeszcze wcześniejszym (1273–1274) przywilejem generalnym o nieznanym dziś brzmieniu³⁰. Ogólna treść zapisu z 1299 r., podobnie jak w przypadku pozostałych statutów śląskich, jest jednak wynikiem pełnego powielenia gwarancji z dokumentu kaliskiego Bolesława Pobożnego (1264), który z kolei zasadniczo powtarzał wcześniejsze akty: cesarski Fryderyk II (1238) oraz królewskie Beli IV (1251) i Przemysła Ottokara II (1255–1268, a zwłaszcza z 1262)³¹.

Najstarszy ślad obecności Żydów w Głogowie piśmiennictwo wyznacza na rok 1280³², choć o jakimś o szesnacie lat starszym przywileju donosił Felix Matuszkiewicz³³. Pierwsze pewne informacje o pobycie w Głogowie ludności żydowskiej, które zresztą sugerują ich dużą aktywność finansową, pochodzą z przełomu XIII i XIV stulecia³⁴.

W 1440 r. poważnie zadłużony Wacław I cieszyński zapewnił Izraelitom w swojej części podzielonego miasta dwunastoletnią ochronę ze swobodą przemieszczania się i wszelką pomocą na terenie księstwa, w samym zaś mieście prawo do budowy i zakupu domów „w tradycyjnie ustalonych granicach”³⁵. To „ustalone” osiedle ze szkołą i synagogą znajdowało się na książęcej jurydyce, czyli w obrębie murów miejskich, pod północno-zachodnim zamkiem i niedaleko Bramy Odrzańskiej³⁶. Posesje żydowskie były zlokalizowane wzdłuż *Judengasse*, aczkolwiek w kilka lat później była ona już częściowo opuszczona³⁷. Dane z 1480 roku ujawniły też istnienie placu żydowskiego, najpewniej na końcu ul. Św. Pawła, na którym stał wówczas miejski młyn z kieratem³⁸. Kwartał żydowski zamieszkiwali w końcu XV w. chrześcijanie³⁹,

²⁸ Tamże, s. 259–272.

²⁹ *Schlesisches Urkundenbuch*, Bd I–VI, wyd. H. Appelt, W. Irgang, Köln 1963–1998 (dalej cyt.: SUB I–VI), tu: SUB VI, nr 419; R. Berndt, op. cit., s. 4.

³⁰ M. Ptak, *Źródła prawa ludności żydowskiej do 1742 r.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 46, 1991, nr 2, s. 140.

³¹ Zob.: M. Brann, op. cit, s. I–V; F. Minsberg, *Geschichte der Stadt und Festung Gross Glogau*, t. 1, Głogau 1853, s. 107; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 43; szerzej: H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce...*, s. 123–124.

³² Sub IV, nr 395; R. Berndt, op. cit., s. 2–3; M. Brann, op. cit., s. 26. Jeszcze starszą metrykę podaje, ale bez wskazania źródła wiedzy, J. Kuczer, *Osadnictwo żydowskie w księstwie głogowskim w świetle procesów społeczno-ekonomicznych Europy doby średniowiecza*, [w:] *Europa środkowo-wschodnia. Ideologia, historia a społeczeństwo. Księga poświęcona pamięci Profesora Wojciecha Peltza*, red. J. Dudek, D. Janiszewska i in., Zielona Góra 2005, s. 497.

³³ F. Matuszkiewicz, *Die mittelalterliche Gerichtsverfassung des Fürstentums Glogau*, Breslau 1911, Darstellungen und Quellen zur Schlesiischen Geschichte, Bd 30, s. 2.

³⁴ *Regesten zur schlesischen Geschichte* (dalej cyt.: RS), wyd. C. Grünhagen, K. Wutke, E. Randt, Breslau 1892–1925, Codex Diplomaticus Silesiae 16, 18, 22, 29, 30, tutaj: RS 2532 — ten dokument znany jest jedynie z nowożytnego odpisu: R. Żerelik, *Dokumenty i kancelarie książąt głogowskich w latach 1250–1331*, Wrocław 1988, s. 71–72; szerzej o dziejach gminy: M. Heitmann, *Zur Geschichte der Juden in Glogau*, [w:] *Glogau im Wandel der Zeiten / Głogów poprzez wieki*, wyd. W. Bein, I. Schellakowsky i in., Würzburg 1993, s. 358–364; T. Dzwonkowski, *Żydzi głogowscy a inne grupy społeczne w drugiej połowie XVI wieku*, „Rocznik Lubuski”, t. 23, 1997, z. 1, s. 45–54.

³⁵ *Die Inventare der nichtstaatlichen...*, *Kreis und Stadt Glogau*, nr 389.

³⁶ Tamże, nr 389; *Kaspar Borgen. Rocznik głogowski do roku 1493 (Annales Glogovienses bis z. J. 1493)*, wyd. W. Mrozowicz, Głogów 2013, s. 110; M. Kutzner, *Głogów*, [w:] *Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odrą i Dolną Wartą*, t. II, red. Z. Kaczmarczyk, A. Wędzki, Zielona Góra 1970, s. 167.

³⁷ *Die Inventare der nichtstaatlichen...*, *Kreis und Stadt Glogau*, nr 392.

³⁸ Tamże, nr 709, 739; *Kaspar Borgen*, s. 110.

³⁹ *Die Inventare der nichtstaatlichen...*, *Kreis und Stadt Glogau*, nr 826.

bowiem już w tym czasie — wciąż istniejącą wspólnotę — przeniesiono za północno-zachodnie mury miasta, to jest na teren dawnego składu drewna nad Odrą, w sąsiedztwo klasztoru bernardynów⁴⁰. Do niego prowadziła brama lub furta zwana w 1470 roku żydowską⁴¹.

O obecności Żydów w czterech kolejnych miastach omawianego księstwa, w Lubinie, Ścinawie, Górze i — oddalonym od stolicy o ponad jeden dzień drogi — Koźuchowie⁴², świadczą pojedyncze przekazy, z których najstarszy jest datowany na rok 1336 i ma charakter aktu zbiorczego dla wszystkich wymienionych powyżej gmin⁴³. Żydzi w Koźuchowie zamieszkiwali w obrębie murów miejskich, wzdłuż *Judengasse*⁴⁴. Przed rokiem 1350 jest wzmiankowana ulica żydowska w Górze⁴⁵. Wspólnota istniała także w odległym od Głogowa o ponad 100 km Krośnie Odrzańskim. W źródłach o pierwszym Żydzie Salomonie wiadomo dopiero w latach 1439–1446⁴⁶, choć lokalna tradycja widziała początki gminy przynajmniej od połowy XIV w.⁴⁷

Wobec braku źródłowych wiadomości o średniowiecznym kirkucie pod Głogowem, a przy obecności żydowskich wspólnot w kilku miastach księstwa, prawdopodobne wydaje się funkcjonowanie wspólnego żydowskiego cmentarza na wspomnianym wzgórzu zwanym już w średniowieczu *Judenberg*. Wzniesienie położone nad rzeką Rudną byłoby zatem wykorzystywane przez kilka gmin, raczej pobliskich, w Głogowie, Górze, Lubinie i Ścinawie. Datowanie domniemanego kirkutu pozostaje nieznane. Niemożliwe jest bowiem przesądzenie, że można go powiązać z wiekiem XIII, gdy odnotowano pierwsze dane na temat obecności Żydów w tej części Śląska. W połowie XV w. domniemany cmentarz już nie byłby używany, w jego miejscu działał folwark, a w kolejnych latach niewielka, sołecka wieś, choć nazwa miejsca, mimo transformacji, przetrwała do połowy XX w.

III. Żydzi i ich cmentarz w księstwie świdnicko-jaworskim

Zestawienie hipotezy o czasowym funkcjonowaniu kirkutu dla Żydów z części księstwa głogowskiego z wiadomościami z władztwa świdnicko-jaworskiego, pozwoli, jak sądzę, domyślić ten uprawdopodobnić. Z poświadczeniem używania jednego miejsca pochówkowego przez kilka społeczności żydowskich mamy bowiem do czynienia w połączonym księstwie, dla którego jest potwierdzone tylko istnienie cmentarza w Świdnicy. Dowodem na funkcjonowanie tu kirkutu, i to przynajmniej od drugiej połowy XIII w., są znaleziska macew wykorzystanych po połowie XV stulecia do prac remontowo-budowlanych w Świdnicy, wśród których najstarsza datowana jest na rok 1270 lub 1289⁴⁸. W świetle źródeł pisanych (zwolnienie z czynszu komu-

⁴⁰ M. Kutzner, op. cit., s. 205, 207.

⁴¹ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, Dokumenty parafii kolegiackiej w Głogowie, sygn. 2.11.1470.

⁴² Poza zainteresowaniem w niniejszym tekście pozostał fragment Wielkopolski, przejściowo we władztwie głogowskim, a więc gminy międzyrzecka i wschowska. Z tą drugą być może należy powiązać mikrotoponim *Judenberg* koło Pszczółkowa, a osiedle żydowskie we Wschowie ma rzekomo średniowieczną metrykę: J. Sobczak, *Żydzi wschowscy i ich udział w handlu ze Śląskiem*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 44, 1989, nr 1, s. 74.

⁴³ RS 5557; por. także: RS 6330; AP Wr, Dokumenty miasta Wrocławia, nr 1646, 1736; M. Brann, op. cit., s. 26, 29, XXXI; *Schlesische Urkunden zur Geschichte der Juden im Mittelalter*, wyd. L. Oelsner, Wien 1864, nr 23, 26, 37.

⁴⁴ *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreise Grünberg und Freystadt*, wyd. K. Wutke, Breslau 1908, s. 193 (nr 170), s. 200 (nr 219).

⁴⁵ B. Brillling, *Die jüdischen Gemeinden Mittelschlesiens: Entstehung und Geschichte*, Stuttgart 1972, s. 98.

⁴⁶ AP Wr, Oddział w Legnicy, Dokumenty miasta Legnicy, nr 390, 413; *Urkundenbuch der Stadt Liegnitz und ihres Weichbildes bis zum Jahre 1450*, wyd. F.W. Schirrmacher, Liegnitz 1866, nr 703; A. Sampter, *Chronik von Liegnitz*, t. 1, Liegnitz 1861, s. 582, 584.

⁴⁷ G.A. Matthias, C. Range, *Chronica der Stadt und des ehmal. Herzogthums Crossen von der frühesten Vergangenheit bis auf das Jahr 1848*, Crossen 1853, s. 81–82.

⁴⁸ M. Brann, op. cit., s. 33. Nagrobek odnaleziony w końcu XIX w., obecnie jest znany tylko ze zdjęcia: M. Wodziński, *Średniowieczne nagrobki żydowskie ze Świdnicy*, [w:] *Z historii ludności żydowskiej w Polsce i na*

nalnego od nieruchomości pochodzi z 1285 r.⁴⁹) tutejsza gmina była jedną z najważniejszych i najludniejszych na Śląsku⁵⁰.

Dokumentem z 1370 r. księżna Agnieszka zagwarantowała w stolicy pochówek Żydom ze wszystkich miast księstwa „które przynależały do Świdnicy”, co dawało badaczom podstawę do przypuszczeń, że zwozili oni swoich zmarłych do miasta z obu połączonych władztw — świdnickiego i jaworskiego, a nawet z wykrojonego w pierwszej ćwierci XIV w. — ziebickiego⁵¹. Na terenie księstwa dotychczas zidentyfikowano obecność żydowskiej społeczności nie tylko w stołecznej Świdnicy⁵², ale także w Bolesławcu, Dzierżoniowie, Jaworze, Jeleniej Górze, Lwówku Śląskim, Niemczy, Strzegomiu i Wleniu.

Za najstarsze osiedle żydowskie na Podsudociu uznaje się Niemczę, choć faktycznie dopiero przekaz z 1357 r. potwierdza wcześniejsze istnienie wspólnoty (wzmiankowani dwaj Żydzi pochodzący z Niemczy, którzy mieszkali we Wrocławiu)⁵³. Poza świdnicką najpotężniejszą wydaje się wspólnota w Strzegomiu, którą lokalizuje się na wchód od Rynku — między ul. Kościelną a *Wittichgasse* (ob. Świętej Anny) oraz przy ul. Nowej (ob. Dąbrowskiego). Pierwsze informacje o niej pochodzą z połowy XIV stulecia, gdy książę Bolko II wystawił przywilej w sprawie przyjmowania żydowskich osadników z Miśni⁵⁴. W świetle aktów z XV wieku poznajemy strzegomską *Judengasse* i synagogę ze szkołą⁵⁵. Na terenie księstwa Żydzi zamieszkiwali też w Dzierżoniowie, przynajmniej od roku 1367. W 1395 wskazano miejskie dobra niejakiego Zemana⁵⁶.

Dopiero w dokumentacji z drugiej połowy XIV stulecia odnotowano obecność Żydów w drugiej stolicy połączonego władztwa — w Jaworze. Choć synagoga jest tam wzmiankowana już w 1364 r., przed 1438 r. na pewno istniała szkoła, a z około 1350 r. pochodzić ma żydowski „skarb” (stezauryzowany przez gminę zestaw złotych i srebrnych monet), nie ma żadnych źródłowych śladów istnienia cmentarza. Wiadomo, że synagoga ze szkołą znajdowała się obok zamku, na południe od Rynku. Decyzją rajców dom modlitwy został krótko przed rokiem 1438 przebudowany na „nowy kościół” (potem na szpitalną kaplicę p.w. św. Wojciecha)⁵⁷. Starszą

Śląsku, red. K. Matwijowski, Wrocław 1994, Acta Universitatis Wratislaviensis, No 1568, s. 34–36; tenże, *Średniowieczne macewy ze Świdnicy*, „Rocznik Świdnicki”, t. 20, 1992, s. 77–79; tenże, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 204.

⁴⁹ Sub V, nr 224; M. Goliński, *Ze studiów nad Żydami świdnickimi w średniowieczu*, [w:] *Z historii ludności...*, s. 11, 14.

⁵⁰ Świdnica jawi się jako miejsce o ponadregionalnym znaczeniu, nawet dla Żydów spoza połączonego księstwa: M. Goliński, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, cz. 2, Wrocław 2003, s. 170–171.

⁵¹ *Schlesische Urkunden...*, s. 30, 74–76; *Landbuch księstw świdnickiego i jaworskiego*, wyd. T. Jurek, t. 1: 1366–1376, Poznań 2004, nr 407; B. Brillling, op. cit., s. 136; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 40; A. Haverkamp, *Juden und Städte. Verbindungen und Bindungen*, [w:] *Europas Juden im Mittelalter. Beiträge des internationalen Symposiums in Speyer vom 20. bis 25. Oktober 2002*, wyd. Ch. Cluse, Trier 2004, s. 78.

⁵² W końcu XIV w. gmina rozbita była na dwa skupiska, które posiadały synagogę i szkołę; zob. M. Goliński, *Ze studiów...*, s. 29–30; tenże, *Wokół socjotopografii...*, s. 154–171; zob. też: H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce...*, s. 112.

⁵³ *Germania Judaica*, Bd 2: 1238–1350, Tl. 1, Tübingen 1968, s. 972; choć M. Brann (op. cit., s. 26), datuje wspólnotę na pierwszą połowę XV w. Rzeczywiście z 1427 r. jest znany Żyd Jakub z Dzierżoniowa, zamieszkały w Niemczy (AP Wr, Dokumenty miasta Wrocławia, nr 1750).

⁵⁴ AP Wr, Dokumenty miasta Świdnicy U 73; M. Brann, op. cit., s. 22; zob. też Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, Dokumenty parafii w Świdnicy, sygn. 28.06.1361; R. Żerelik, *Dzieje polityczne Strzegomia i ziemi strzegomskiej (na tle dziejów księstwa świdnicko-jaworskiego)*, [w:] *Strzegom. Zarys monografii miasta i regionu*, red. K. Matwijowski, Wrocław–Strzegom 1998, s. 71.

⁵⁵ AP Wr, Rep. 123, nr 114; B. Brillling, op. cit., s. 187–188; M. Goliński, *Wrocławskie spisy zastawów długów i mienia żydowskiego z 1453 roku. Studium z historii kredytu i kultury materialnej*, Wrocław 2006, s. 16.

⁵⁶ AP Wr, Rep. 123, nr 54; *Schlesische Urkunden...*, s. 72; *Germania Judaica*, Bd 2, Tl. 1, s. 1230; M. Brann, op. cit., s. 26, XXXIII; zob. też: Národní archiv Praha, Archiv České Koruny, nr 1289.

⁵⁷ AP Wr, Oddział w Legnicy, Dokumenty miasta Jawora, nr 148; *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreis Jauer*, wyd. E. Graber, Breslau 1930, s. 81 (nr 208 — żydowska szkoła jako opuszczona);

natomiast metrykę od jaworskiej przypisuje się trzem innym wspólnotom z tej części Śląska. We Lwówku, literatura przedmiotu umiejscawiała Żydów już na początku XIII wieku ze względu na zapis w „czerwonej księdze”⁵⁸. Pierwsze wiadomości o „kwartale żydowski”, ale i o koszernej karczynie pochodzą z 1294 r.⁵⁹ W tym stuleciu miało istnieć podobno skupisko Izraelitów we Wleniu, choć pierwsze informacje o nim pochodzą z 1341 r. Co szczególnie, wspólnota miała zajmować działki położone pod miastem lokowanym przed rokiem 1261⁶⁰, choć dawni (przed 1945 r.) mieszkańcy utrzymywali, że przy drodze na Jelenią Górę znajdowała się niegdyś synagoga (*Judentempel*), a Żydzi zamieszkiwali jednak posesje położone na wschód od Rynku, to jest obecną ulicę Wąską (dawniej *Auen Str.*)⁶¹. Sytuacja nie byłaby odosobniona, bowiem legnickie „miasto żydowskie” identyfikuje się na przedmieściu przed Bramą Głogowską, a w obrębie murów ich parcele skupione były przy północnej pierzei ulicy Grodzkiej oraz ulicy Żydowskiej⁶². Niejasne są też początki bytności Żydów w Bolesławcu, choć według mało wiarygodnej tradycji sięgają one nawet 1190 r.⁶³ Była to najpewniej gmina zamożna. W XIV stuleciu Żydzi posiadali tu synagogę oraz nieruchomości przy wschodniej stronie drogi w kierunku Jeleniej Góry, czyli poza murami miasta⁶⁴, lub też jeszcze w ich obrębie, przy dawnej ulicy Lwóweckiej (obecnie Komuny Paryskiej), której to zachodnia część zwana miała być *Judengasse*⁶⁵. Ulica o tej nazwie istniała już w 1334 roku⁶⁶. Najmłodszą metrykę (około połowy XIV w.) przypisuje się wspólnocie zamieszkującej na południowych rubieżach księstwa — w Jeleniej Górze, mieście założonym zapewne na surowym korzeniu dopiero w końcu XIII stulecia. Pierwsze informacje o mieszkających tam Żydach pochodzą z 1345 r. Przed rokiem 1465 istniał tu kwartał żydowski, a w latach 1465–1500 wymieniono *Judengasse*⁶⁷.

Powyższa lista miast połączonego księstwa daje obraz znaczących różnic w dystansie, który należałoby pokonać przy transporcie zmarłych. Zakładając bowiem, że księżna Agnieszka przypisała do Świdnicy wszystkie gminy żydowskie z terenu swojego władztwa, byłyby one oddalone od miasta od 20 do ponad 100 kilometrów. Pozwala to domniemywać, że społeczności zamieszkujące pogranicze regionu, czyli bolesławiecka, lwówecka, wleńska i jeleniogórska

AP Wr, Dokumenty miasta Świdnicy U 166; M. Brann, op. cit., s. 26; Ch. Gündel, *Ein mittelalterlicher Goldschatz aus Jauer*, „*Altschlesien*”, 4, 1932, s. 179–181; L. Ziątkowski, *Żydzi w Jaworze*, Jawor 2010, s. 21.

⁵⁸ Lwówecką księgę, datowaną na koniec XIII–połowę XIV w., otwiera kopia aktu z 1217 r.: D. Baumert, *Die Löwenberger Stadtbücher und Urkunden und die damit verbundene Frage nach der Verleihung des Stadtrechts*, „*Schlesische Geschichtsblätter. Zeitschrift für Regionalgeschichte Schlesiens*”, 40, 2013, s. 13–22.

⁵⁹ F. Rosenthal, op. cit., s. 5; M. Brann, op. cit., s. 26; M. Goliński, *Miejsce Żydów w gospodarce trzynastowiecznego Wrocławia*, „*Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*”, t. 44, 1991, nr 2, s. 134; też RS 6664.

⁶⁰ M. Brann, op. cit., s. 28; A. Knoblich, *Chronik von Lähn und Burg Lähnhaus am Bober: urkundliche Beiträge zur Geschichte der Städte, Ritterburgen, Fürsten, und Adelsgeschlechter Schlesiens*, Breslau 1863, s. 51.

⁶¹ Herder-Institut Marburg, Wissenschaftliche Sammlungen, Dokumentensammlungen, sygn. DSHI 100 Zobel 061: Kr. Löwenberg, Stadt Lähn und Schiefer.

⁶² M. Goliński, *Żydzi w średniowiecznej...*, s. 5–22.

⁶³ Informację Fryderyka Holsteina — kronikarza miasta z XVI/XVII w. (Muzeum Ceramiki w Bolesławcu, sygn. MCB/v/24: *Friderici Holsteny Pastoris primum Boleslaviens: dein Svidnicensis Buntzlauische Chronica Seu Annales der Stadt Buntzlau im Jauerischen Fürstenthumbe [...]*) upowszechnił E. Wernicke (*Chronik der Stadt Buntzlau*, Buntzlau 1884, s. 125). Choć jej wiarygodność pod wątpliwość poddał już M. Brann (op. cit., s. 2), to powieliła ją m.in. H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce...*, s. 113.

⁶⁴ Na potwierdzenie tej lokalizacji F. Rosenthal (op. cit., s. 6) przywołuje jakieś średniowieczne przedmioty, rzekomo związane z kulturą żydowską, odnalezione pod murami.

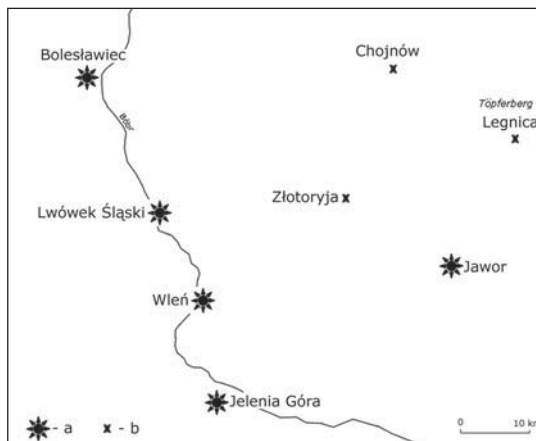
⁶⁵ R. Żerelik, *Dzieje Bolesławca w średniowieczu (do 1526 r.)*, [w:] *Bolesławiec. Zarys monografii miasta*, red. K. Matwijowski, T. Bugaj, Bolesławiec 2001, s. 52.

⁶⁶ RS 5305.

⁶⁷ AP Wr, Oddział w Jeleniej Górze, Dokumenty miasta Jeleniej Góry, nr 160, 273, 327, 338; *Schlesische Urkunden...*, s. 46; M. Brann, op. cit., s. 26.

Ryc. 2. Żydowskie gminy na obszarze księstwa jaworskiego (a) z oznaczonymi: cmentarzem w Legnicy (*Töpferberg*), gminą w Złotorzy i Chojnowie na terenie sąsiedniego księstwa legnickiego (b).
Rys. autorka

Fig. 2. Jewish communities in the Duchy of Jawor (a), with the cemetery in Legnica (*Töpferberg*) and communities in Złotoryja and Chojnow marked (b).
Drawn by the author

(wszystkie należały do księstwa jaworskiego), a także jaworska⁶⁸, mogły korzystać z jakiegoś bliżej położonego cmentarza, tym bardziej, że dokument księżnej nie precyzował, jakie miasta korzystały ze świdnickiej nekropolii. Werner Hayek spekulował na temat istnienia cmentarza pod Lwówkiem Śląskim, skoro w tamtejszej księdze miejskiej znalazł się zapis z początku XIII stulecia o opłacie za przewożenie przez ich terytorium ciał zmarłych Żydów, co nie wydaje się nieprawdopodobne zważywszy na starą metrykę miejskiego osiedla, pełnienie czasowej funkcji stolicy księstwa wydzielonego dla Bernarda Zwinnego (†1286) i centralne położenie osady w tej części Śląska (ryc. 2)⁶⁹. Wiadomo, że pierwotnie cło pobierano obok miasta, na drodze w kierunku Złotorzy, to jest przy przeprawie przez Bóbr, a dopiero w końcu XIII w. wymieniono komorę we Lwówku⁷⁰.

Co więcej, przywileje dla wspólnot żydowskich traktowały oba księstwa odrębnie. Statut księcia Bolka II (1328) obejmował naturalnie tylko Żydów z ziemi świdnickiej, ale także akt z 1367 roku nie był skierowany dla mieszkańców księstwa jaworskiego⁷¹. Dokument dla Żydów z Jaworskiego rzekomo miał pochodzić z 1368 r.⁷² Z drugiej strony jednak przywilej księżnej Agnieszki z 1369 r. dla „biskupa żydowskiego” miał obejmować Izraelitów z obu części księstwa, ale z rozróżnieniem na „stare ziemie” (*in dem aldin lande*) oraz „nowe” (*in dem nuelwen*), a więc, jak można przypuszczać, odpowiednio księstwo świdnickie i pozyskane po 1346 r. — jaworskie⁷³. Analogiczne rozróżnienie wprowadza bowiem przywilej z 1372 r., wymieniając Żydów mieszkających *in den lande zu der Schweidnitz und zu dem Jawer*⁷⁴. Nawet zatem te akty sugerują oddzielne traktowanie dwóch obszarów, a tym samym możliwość, że również przypisanie gmin do miejsc grzebalnych nie pokrywało się z granicami terytoriów w drugiej połowie XIV w.

⁶⁸ Zob. odległość z Jawora do cmentarza w Legnicy, która nie przekraczała 20 km (ryc. 2).

⁶⁹ Zob. przyp. 58; W. Hayek, *Geschichte der Juden in Löwenberg / Schlesien (bis 1453)*, „Aschkenas. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden”, 6, 1996, 2, s. 302.

⁷⁰ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, s. 81–82.

⁷¹ RS 4777; *Schlesische Urkunden...*, s. 72–73; *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreis Jauer*, s. 35; M. Ptak, op. cit., s. 140, 142.

⁷² F. Rosenthal, op. cit., s. 16.

⁷³ *Schlesische Urkunden...*, s. 73–74; *Landbuch księstw...*, t. 1, nr 355; M. Ptak, op. cit., s. 141; por. też *Landbuch księstw...*, t. 1, A 36.

⁷⁴ AP Wr., Dokumenty miasta Świdnicy, nr 219; por. *Landbuch księstw...*, t. 1, nr 674.

Ryc. 3. Lokalizacja cmentarza pod Świdnicą: *Judenberg* (1), *Judenwiese* (2), Zawiszów (3), Sulisławice (4). Fragment mapy Ludwika Wilhelma Reglera z lat 1764–1770. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, sygn. 15140, nr 58

Fig. 3. The location of the cemetery near Świdnica: *Judenberg* (1), *Judenwiese* (2), Zawiszów (3), Sulisławice (4). A fragment of a map by Ludwik Wilhelm Regler, 1764–1770. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, catalogue no. 15140, no. 58

We współczesnej literaturze nie próbowano wskazać precyzyjnego położenia świdnickiej nekropolii. Typowano północne przedmieście przed Bramą Kapturową zajmowane przez mieszczańskie ogrody i nietrwałą zabudowę. Tamże w XIV stuleciu stał jakiś *domus Judeorum*⁷⁵. Wymieniano „żydowskie piaski” (*Judensande*) lub ogólnikowo cmentarz umiejscawiano w „okolicy szosy strzegomskiej”⁷⁶. Zakładano jednak, że świdnicki kirkut był położony na jakimś podmiejskim wyniesieniu⁷⁷. Na obrzeżach wspomnianego północnego przedmieścia, czyli około 3 km od Bramy Kapturowej, w bliskim sąsiedztwie mieszczańskiego folwarku Zawiszów, w wieku XVIII wyróżniano teren zwany *Judenberg* oraz *Judenwiese* (ryc. 3). Drugi mikrotoponim to widoczna do dziś podmokła łąka nad potokiem Jabłoniec i Głuchonówka, na północ od której znajduje się obecnie bezimienne wzniesienie, zwane niegdyś „żydowską górą”. Nazwa łąki znana była Gustavowi Croonowi, który zauważył związek między pierwotnym przeznaczeniem terenu a intencjonalnym wykorzystaniem go w kolejnych wiekach jako miejsca straceń⁷⁸.

⁷⁵ M. Goliński, *Wokół socjotopografii...*, s. 165, 433; tenże, *Ze studiów...*, s. 28.

⁷⁶ E. Nübling, *Die Judengemeinden des Mittelalters: insbesondere die Judengemeinde der Reichsstadt Ulm*, Ulm 1896, s. 44; B. Brann, op. cit., s. 34; F. Rosenthal, op. cit., s. 15; M. Wodziński, *Średniowieczne macewy...*, s. 76.

⁷⁷ B. Brillling, op. cit., s. 169.

⁷⁸ G. Croon, *Zur Frage: Hinrichtung auf der Schweidnitzer „Judenwiese“ oder auf der „Juden Weise“*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 41, 1907, s. 407–408.

Ryc. 4. Prawdopodobna lokalizacja cmentarza pod Strzelinem: *Juden wiesen* (1), Karszówek (2), wzgórze Nadłęczce (3). Fragment mapy Ludwika Wilhelma Reglera z lat 1764–1770. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, sygn. 15140, nr 71

Fig. 4. The possible location of a cemetery near Strzelin: *Juden wiesen* (1), Karszówek (2), the Nadłęczce hill (3). A fragment of a map by Ludwik Wilhelm Regler, 1764–1770. Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, catalogue no. 15140, no. 71

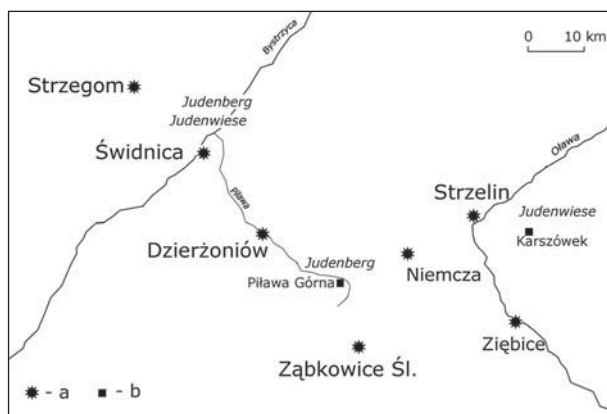
IV. Żydzi i ich cmentarz w księstwie ziębickim

W dalszych rozważaniach należy wziąć pod uwagę czasową przynależność ziemi ziębickiej do władztwa świdnickiego. W 1290 r. pozyskał ją Bolko I od Henryka V Grubego, w zamian za pomoc w regulacji praw do wrocławskiej dziedziny po śmierci Henryka IV Probusa. Także dla ludności żydowskiej został wydany przywilej generalny księcia w 1295 r., który zawierał gwarancje dotyczące ochrony cmentarza⁷⁹. Dopiero w roku 1321 ze świdnickiego wydzielono samodzielne księstwo ziębickie, które ostatecznie weszło w skład władztwa brzeskiego. Otworzyło to pole do domysłów, że do stołecznej Świdnicy zmarłych przywozili też Żydzi z odległych o około półtora, dwa dni drogi Strzelina, Ząbkowic Śląskich i Ziębic.

⁷⁹ SUB VI, nr 211; H. Sternberg, *Geschichte der Juden in Polen unter den Piasten und den Jagiellonen*, Leipzig 1878, s. 157; H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce...*, s. 134.

Ryc. 5. Lokalizacja *Judenberg* i *Judenwiese* a gminy żydowskie na obszarze księstwa świdnickiego i ziebickiego (a) z okolicznymi wsiami (b).
Rys. autorka

Fig. 5. The location of *Judenberg* and *Judenwiese* in relation to Jewish communities in the Duchies of Świdnica and Ziębice (a) and to nearby villages (b).
Drawn by the author

Na tym obszarze pierwsze ślady obecności żydowskiej wspólnoty można powiązać z Ziębicami — miastem lokowanym przed rokiem 1253 przy lub na dawnej osadzie targowej *Sambice*. Z 1285 r. pochodzą przekazy o żydowskich kredytach pod zastaw nieruchomości, bydła i koni⁸⁰, a z 1297 r. o ziebickim lichwiarzu Merklinie, który czasowo posiadał podhenrykowski żreb Czesławice⁸¹. Tamtejsza gmina funkcjonowała jeszcze w połowie XV stulecia⁸². Obecność Żydów w Strzelinie jest potwierdzona dopiero od 1336 roku, a tutejsza wspólnota musiała być liczna, gdyż zajmowała dwie ulice, miała szkołę, a informacja o zburzeniu synagogi (w 1439 r.) zaświadcza o jej wcześniejszej metryce⁸³. Strzeleńska *area iudeorum* znajdowała się na książęcej jurydyce opodal zamku, czyli raczej mogła zostać wyznaczona nie wcześniej niż wraz z reorganizacją pierwotnie prywatnego ośrodka, przeprowadzoną przez Bolka I w latach dziewięćdziesiątych XIII w.⁸⁴ Najskromniejsze przekazy dotyczą najmłodszych, powstałych około 1286 r. Ząbkowic Śląskich; najstarszy z przekazów pochodzi dopiero z 1414 r.⁸⁵

Zamożność gminy strzeleńskiej, a przede wszystkim spora odległość od kirkutu w Świdnicy (około 50 km), rodzić może domysł o wydzieleniu przestrzeni pod organizację dogodniejszego cmentarza⁸⁶. Jako potencjalne miejsce grzebalne można wskazać *Juden wiesen* pod wsią Karszówek (ryc. 4), oddalone o około 9 km na wschód od Strzelina (ryc. 5)⁸⁷. Łąka

⁸⁰ M. Brann, op. cit., s. 26; R. Eysymontt, M. Goliński, *Rozwój przestrzenny Ziębic na tle dziejów miasta*, [w:] *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. IV: *Śląsk*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, z. 18: *Ziębice*, red. R. Eysymontt, Toruń 2014, s. 6; H. Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce...*, s. 113, przyp. 21.

⁸¹ *Liber Foundationis Claustris Sancte Marie Virginis in Heinrichow* czyli *Księga Henrykowska*, wyd. R. Grodecki, Wrocław 1991, s. 192–196; SUB VI, nr 292; zob. też: RS 3222 (1311 r.).

⁸² RS 3222; AP Wr, Rep. 132 a. Depozyt miasta Ziębic, nr 1.

⁸³ RS 5572, 6281, 6783; AP Wr, Rep. 88 nr 115 (104); *Urkunden des Klosters Kamenz*, wyd. P. Pfothenhauer, Breslau 1881, Codex Diplomaticus Silesiae, 10, nr 170; F.X. Görlich, *Geschichte der Stadt Strehlen in Preußisch-Schlesien*, Breslau 1853, s. 120; M. Brann, op. cit., s. 26, 107.

⁸⁴ RS 5808.

⁸⁵ *Urkunden der Stadt Brieg, urkundliche und chronikalische Nachrichten über die Stadt Brieg, die dortigen Klöster, die Stadt- und Stiftsgüter bis zum Jahre 1550*, wyd. C. Grünhagen, Breslau 1870, nr 738; M. Brann, op. cit., s. 26, XXXVIII.

⁸⁶ Kirkut wydzielono dopiero w XIX wieku, na zbocz Góry Szańcowej.

⁸⁷ Z Kurszówka do Ziębic to ok. 30 km głównym szlakiem na Wrocław, choć do Ząbkowic to już prawie 40 km. Przy szukaniu cmentarza dla gminy ząbkowickiej warto przypomnieć bieg podsudeckiego szlaku, który łączył Nysę ze Zgorzelcem przez miasta: *Löwenstein* (Koziniec, lokowany przed rokiem 1244, zlikwidowany przez Henryka IV, przed 1286 r.), a po 1286 r. nowo założone Ząbkowice Śląskie, kierując się wzdłuż rzeki Piławy (tamże wspomniane poniżej miejsce zwane „żydowskim kościołem” i „żydowską górą”, odległe od Ząb-

znajdowała się nad silnie meandrującą Krynką, u stóp wzgórza Nadłęczce, przy drodze na Grodków. Oczywiście prawdopodobna jest hipoteza, że to jednak odległe o jeden dzień drogi cmentarze we Wrocławiu lub w Brzegu⁸⁸ zaspokajały potrzeby strzeleńskiej wspólnoty, choć trudno sobie wyobrazić, aby z nich korzystały także położone dużo dalej na południe gminy ziebicka i ząbkowicka.

Z Podsumowania w granicach księstwa świdnickiego interesująca jest jeszcze jedna informacja pozyskana z kartografii z drugiej połowy XVIII w.: nazwy *Juden Kirche* i *Juden Berg* zlokalizowane na północ od wsi Piława Dolna i Piława Górna, opodal góry Stromiec⁸⁹ (ryc. 5). Obszar nad rzeką Piławą był kolonizowany już przez Henryka Brodatego, który sprowadzał osadników niemieckich na południowe rubieże władztwa wrocławskiego. W 1210 r. Niemcy byli już w Goli pod Niemczą, a w 20 lat później potwierdzona jest ich obecność w Piławie⁹⁰. Osiedle w Piławie jest uznawane za pierwotne centrum o funkcjach targowych dla całego kompleksu osadniczego organizowanego przez księcia na południowym Śląsku, które ostatecznie ustąpiło miejsca miastu Dzierżoniów⁹¹. Mimo starej metryki i kupieckiego charakteru osiedla, nie są znane żadne świadectwa (sprzed wieku XIX)⁹² obecności Żydów w Piławie, choć osada była zlokalizowana przy biegu wspomnianego podsudeckiego szlaku z pierwszej połowy XIII w.

* * *

Żydzi aszkenazyjscy chowali zmarłych zgodnie ze swoimi tradycjami grzebalnymi — na cmentarzach wyznaczanych z dala od murów miejskich i położonych na wzgórzach. Najczęściej były to nadrzeczne wzniesienia naturalne, miejsca, które udało się gminie pozyskać w wyniku kompromisu własnych potrzeb i zwyczajów z realnymi możliwościami, zapewne także finansowymi⁹³.

kowic o około 15 km), przez poddzierżoniowskie Stare Miasto, czyli późniejszą wieś *Ernsdorf* — zob. np. SUB III, nr 412 (droga z Koziańca do *Ernsdorf*); SUB V, nr 367 (Stary Koziniec); *Landbuch księstw...*, t. 1, nr 1106 (Stare Miasto — *Ernsdorf*); W. Kuhn, *Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte*, München 1971, s. 50; B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, Warszawa 1997, s. 169–170, 359; J. Nowakowa, op. cit., s. 102, 104; M. Cetwiński, *Wulebrucke — Zbutwiały Most. Początki drogi podsudeckiej a kolonizacja niemiecka w średniowieczu*, [w:] M. Cetwiński, *Śląski Tygiel, Studia z dziejów polskiego średniowiecza*, Częstochowa 2001, s. 152; M. Goliński, *Miasta a polityka gospodarcza Henryka IV Probusa*, [w:] *Śląsk w czasach Henryka IV Prawego*, red. K. Wachowski, Wrocław 2005, s. 56–58; tenże, *Zarys dziejów Ząbkowic*, [w:] *Atlas Historyczny...*, z. 17; *Ząbkowice Śląskie*, red. R. Eysymontt, M. Goliński i in., Toruń 2016, s. 5.

⁸⁸ Funkcjonowanie średniowiecznego kirkutu w Brzegu także jest niejasne, gdyż zostało oparte na jednostkowym znalezisku macewy z 1348 r. Dowodnie w mieście istniała liczna wspólnota, która posiadała przed 1507 r. szkołę: AP Wr, Rep. 3, nr 247 (232); *Urkunden der Stadt Brieg...*, nr 583, 1224; F. Schönwalder, *Der Piasten zum Brieg oder Geschichte der Stadt und des Fürstentums Brieg*, Bd III, Brieg 1856, s. 364; M. Brann, op. cit., s. 26, XXIX; S. Gawlik, *Ludność żydowska w Brzegu od XIV w. do 1942 r. Początki Żydów na Śląsku i w Brzegu*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 137–138, 1986, 1–2, s. 20; M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 207–210; F. Rosenthal (op. cit., s. 24) przypuszczał, że strzeleńscy Żydzi chowali swoich zmarłych we Wrocławiu.

⁸⁹ Mapa L.W. Reglera z lat 1764–1770 (Staatsbibliothek Berlin, Preußischer Kulturbesitz, sygn. 15140, nr 65).

⁹⁰ SUB I, nr 122; M. Cetwiński, op. cit., s. 149–150.

⁹¹ B. Zientara, op. cit., s. 193, 195.

⁹² Niewielka wówczas wspólnota podlegała pod gminę w Dzierżoniowie, która zakupiła w pierwszej ćwierci XIX w. miejsce pod cmentarz (ob. ul. Bielawska), a w kolejnych latach postawiła synagogę. Szerzej: A. Gruzlewska, *Żydzi z prowincji. Świdnicki i walbrzyski okręg synagogałny 1812–1945. Dzierżoniów, Strzegom, Świdnica, Świebodzice, Walbrzych*, Dzierżoniów 2016, s. 116.

⁹³ Przykład nowożytnej adaptacji na cmentarz średniowiecznego kopca — pierwotnie uformowanego na potrzeby kasztelańskiej siedziby w Białej — wydaje się być odosobniony. Kirkut w Białej koło Prudnika wydzielony został przed 1621 r., z tego czasu bowiem pochodzi najstarsza macewa, M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 213–214.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu wymieniono miejsca pochówków dla średnio-wiecznej wspólnoty wrocławskiej, legnickiej, świdnickiej, nyskiej oraz ewentualnie brzeskiej. Nie ma wątpliwości, że takie rozmieszczenie nie zaspokajało potrzeb wszystkich gmin miejskich, wśród nich zamożnych, dysponujących własnymi synagogami ze szkołami. Przyjmuje się zatem, że wspólnoty używały cmentarzy wspólnie. Nie zawsze były one położone w dogodnej odległości, jednak nieprzekraczającej, jak przypuszczam, zgodnie z tradycją bezzwłocznego pochówku, jednego dnia drogi⁹⁴. Niewykluczone, że Żydzi transportowali ciała współwyznawców także na obszar innych księstw. Statuty generalne (§ 13) zapewniały bowiem Izraelitom przewożącym swych zmarłych *de civitate ad civitatem aut de provincia ad provinciam vel de una terra ad aliam* bezpieczeństwo i ochronę przed rozbojem na drodze⁹⁵. O tym, że musiał istnieć ład w korzystaniu przez gminy z poszczególnych kirkutów i że nie było w tej materii miejsca na zamęt, świadczyć może zapis z księgi miejskiej nakładający opłatę jednego wiardunku za przewożenie ciał przez terytorium lwóweckie, znajdujący rzekomo kontynuację w kodyfikacji Zwierciadła Saskiego⁹⁶. Nie był to zapis odosobniony⁹⁷. Statuty kaliskie Bolesława Pobożnego oraz ustawodawstwo śląskie z końca XIII i początku XIV wieku zasadniczo jednak zwolniły Żydów z uiszczania takich opłat⁹⁸.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu lokalizacja domniemanych cmentarzy (poza wrocławskim i legnickim) była niejasna. Z wykorzystaniem nowożytnej kartografii i toponomastyki, udało się zaproponować precyzyjne umiejscowienie kirkutu pod Świdnicą i pod Głogowem. W moim przekonaniu prawdopodobną średniowieczną metrykę i omawianą funkcję mogą mieć także miejsca opodal Strzelina i Piławy, które zaspokajałyby potrzeby kilku pobliskich wspólnot (ryc. 5)⁹⁹.

Oczywiste, że mechanizm powstawania nazw (znanych w większości dopiero z wieku XVIII) jest niepewny. Wiadomo też, jak złudne potrafi być korzystanie z toponomastyki odseparowanej od innych kategorii źródeł¹⁰⁰. Należy jednak przypomnieć, że gdy na byłym podświdnickim

⁹⁴ Cmentarz pod Amsterdamem wyznaczono o ponad dwie godziny od miasta; nieco dalej musiano z kilku miejsc wozić zmarłych pod Kolonię; zob. B. Stawiarski, op. cit., s. 271, 274.

⁹⁵ Sub VI, nr 211, 419; M. Brann, op. cit., s. 33; J.E. Scherer, *Die Rechtsverhältnisse der Juden in den deutsch-österreichischen Ländern*, Leipzig 1901, s. 181; H. Schubert, *Bilder aus der Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1911, s. 331.

⁹⁶ Zob. przyp. 58; *Schlesische Urkunden...*, s. 11, przyp. 1; M. Ptak, op. cit., s. 148. Zwierciadło Saskie *explicite* zabezpieczało wolność, zdrowie i życie ludności żydowskiej (artykuł 7). W. Hayek (op. cit., s. 302) uznał, że te opłaty dotyczyły transportu ciał do samego Lwówka Śląskiego, choć ogólniej przekazał to B.G. Sutorius (*Die Geschichte von Löwenberg aus Urkunden und Handschriften gesammelt*, Tl. 1, Bunzlau 1784, s. 39).

⁹⁷ W 1276 r. żałobnicy uiszczali cło od każdego zmarłego Izraelity transportowanego przez Augsburg; zob. E. Nübling, op. cit., s. 45; analogiczne informacje w: W. Heisse, *Die Juden in der Mark Brandenburg bis zum Jahre 1571*, Berlin 1932, s. 361; *Juden in Europa. Ihre Geschichten und Quellen*. Bd 1: *Von den Anfängen bis zum späten Mittelalter*, red. J.H. Schoeps, H. Wallenborn, Darmstadt 2001, s. 141; K. Müller, *Die Würzburger Judengemeinde im Mittelalter: von den Anfängen um 1100 bis zum Tod Julius Echters (1617)*, Würzburg 2004, s. 175.

⁹⁸ J. Sieradzki, *Bolesława Pobożnego statut kaliski z roku 1264 dla Żydów*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. I, red. A. Gieysztor, K. Dąbrowski, Kalisz 1960, § 13.

⁹⁹ Przytoczone mikrotoponimy *Judenwiese* i *Judenberg* to wszystkie, jakie udało się zgromadzić w wyniku analizy nowożytnej kartografii, skonfrontowanej z kartoteką z Instytutu Herdera w Marburgu, czyli spisu nazw polnych zapamiętanych przez dawnych mieszkańców Śląska. O tej drugiej kategorii źródła zob. szerzej: D. Adamska, *Z historii badań nad wiejskim osadnictwem na Śląsku. Kartoteka śląskich nazw polnych Ernsta Maetschkego i Arthura Zobla — problematyka wstępna*, [w:] *Wieś minionia lecz obecna: ślady dawnych wsi i ich badania*, red. K. Fokt, P. Nocuń, Chorzów 2018 (w druku).

¹⁰⁰ E. Kowalczyk, *Sacrum. Z dziejów mitów toponomastycznych w archeologii*, [w:] *Człowiek, sacrum, środowisko. Miejsca kultu we wczesnym średniowieczu*, red. S. Moździoch, Wrocław 2000, s. 27–36; M. Florek, *Czy „grodzisko” to dawny, zniszczony gród? O niebezpieczeństwach korzystania ze źródeł toponomastycznych*, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, t. 35, 2014, s. 171–188.

cmentarzu żydowskim wykonano w 1527 r. egzekucję strzegomskiego kaznodziei Jana Reichela, miejsce nazwano *Juden wyse*¹⁰¹. Miano to było zgodne z brzmieniem mikrotoponimu utrwalonego na mapie Ludwika Wilhelma Reglera w dwa wieki później i znane śląskim badaczom¹⁰². Co więcej, mieszkańcy przedwojennej Świdnicy precyzyjnie wskazali nie tylko miejsce po dawnej szkole i synagodze na obecnej ulicy Kotlarskiej, ale i interesującym nas kirkucie, a mianem „żydowskiej łąki” określili też dziewiętnastowieczny cmentarz (ob. ul. Esperantystów)¹⁰³. Także *memoria* o wrocławskim cmentarzu była żywa wśród mieszczan nawet w XVIII w.¹⁰⁴

Poszanowanie prawa do nienaruszalności zwłok, może także sam zwyczaj upamiętniania zmarłych kamiennymi nagrobkami, który u śląskich Żydów sięga wieku XIII i wyprzedza obyczaj panujący wśród mieszczan¹⁰⁵, dawać mogły szansę na wielopokoleniowe trwanie lokalnej pamięci o dawnym przeznaczeniu „żydowskich łąk” i „gór”. Warto także zwrócić uwagę na położenie osiedla żydowskiego pod Wleniem, w którym średniowieczna wspólnota miała posiadać działkę między Doliną Świerków a Czerwonym Wąwozem, czyli na terenie, na którym później wybudowano szubienicę, stojącą tam w końcu XVI w.¹⁰⁶ Uznaję to za działanie intencjonalne.

Przykłady te nie oznaczają, że każda nazwa z prefiksem *Juden* jest śladem po żydowskim cmentarzu, gdyż takie miana, w większości o niejasnym datowaniu, utrwałać mogły także wyobrażenie cech lub wyglądu Żydów (np. „żydowska broda” to był klinowaty kawałek gruntu koło Ciosańca), dane o żydowskich posiadaczach nieruchomości (także średniowiecznych, np. *Judenpiunt* pod dolnoaustriackim Krems — to pospolita nazwa winnicy w rękach żydowskiej rodziny) lub o szlakach handlowych i przeprawach (np. Żydowski Bród z 1531 roku to osada z karczma, która leżała koło Rawicza, u ujścia Granicznego Rowu, czyli na granicy wielkopolsko-śląskiej)¹⁰⁷. Jednocześnie można przytoczyć przykłady sugerujące formowanie się toponimów z przedrostkiem *Juden* dopiero w wiekach XIX i XX¹⁰⁸. Mianem *Judenberg* dawni mieszkańcy Śląska określać mogli także cmentarze żydowskie powstałe w tym okresie, czego przykładem może być podziębicki kirkut, który wytyczono na piaskowym wzgórzu na południe od miasta (obecna ul. Piaskowa) w pierwszej ćwierci XIX stulecia¹⁰⁹.

¹⁰¹ *Die Thommendorf'sche Familienchronik*, wyd. A. Schimmelpfennig, [w:] *Sriptores Rerum Silesiacarum*, Bd 11, red. A. Schimmelpfennig, T. Schönborn, Breslau 1878, s. XII, 16.

¹⁰² Autor monografii miasta — Friedrich Julius Schmidt — nie miał wątpliwości, że to ślad po dawnym kirkucie; zob. F.J. Schmidt, *Zu Grünhagen: Schlesien unter Rudolf II und der Majestätsbrief*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 22, 1888, s. 332.

¹⁰³ Herder-Institut Marburg, Wissenschaftliche Sammlungen, Dokumentensammlungen, sygn. DSHI 100 Zobel 076: Kr. Schweidnitz. Stadt Schweidnitz.

¹⁰⁴ B. Stawiarski, op. cit., s. 283–284; J. Burchardt nie miał wątpliwości, że istniała ciągłość nazewnictwa od XIV do XVIII w. (J. Burchardt, *Ciągłość nazw polnych na Dolnym Śląsku od pierwszej połowy XIV w. do pierwszej ćwierci XVIII w.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 52, 1997, nr 1–2, s. 117–122). *Nota bene* mieszkańcy wsi Orsk i *Bartsch* (ob. część wsi Chełm) jeszcze w pierwszej połowie XX stulecia polne drogi, przecinające rozłogi od południa, nazywali *Judenstrasse*, a to ślad po znanej skądinąd kluczowej trasie z Wrocławia do Głogowa (pokonującej Odrę na wysokości Chobieni), używanej na tym odcinku od wczesnego średniowiecza po wiek XVII, Herder-Institut Marburg, Wissenschaftliche Sammlungen, Dokumentensammlungen, sygn. DSHI 100 Zobel 081: Kr. Wohlau, Bartsch-Kulm; Kr. Wohlau, Urschkau.

¹⁰⁵ M. Goliński, *Miejsce Żydów...*, s. 129–130.

¹⁰⁶ A. Knoblich, op. cit., s. 51–52; M. Brann, op. cit., s. 28. Pozostałości rozebranej w XIX w. szubienicy zidentyfikowano na południowy zachód od miasta, na wzniesieniu nad Bobrem, przy drodze na Jelenią Górę, L. Różański, D. Wojtucki, *Wleńska szubienica*, „Sudety”, 134, 2012, s. 16–17.

¹⁰⁷ B. Rösch, op. cit., s. 20; szerzej: D. Adamska, *Wokół zagadkowego...*, s. 189–206.

¹⁰⁸ A. Chludziński, *Ślady żydowskie w toponimii pomorskiej*, [w:] *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. M. Jaroszewicz, W. Stepiński, Warszawa 2007, s. 405–418; B. Rösch, op. cit., s. 51–58.

¹⁰⁹ Herder-Institut Marburg, Wissenschaftliche Sammlungen, Dokumentensammlungen, sygn. DSHI 100 Zobel 039: Kr. Frankenstein, Stadt Münsterberg.

Domniemane kirkuty na Śląsku łączy jednak zbieżność mian utrwalonych w średniowiecznych i nowożytnych nazwach polnych, topografia terenu (wzniesienia opodal rzek) i dogodna lokalizacja między kilkoma gminami o średniowiecznej metryce (ryc. 1, 2 i 5). Cmentarze na całym obszarze niemieckojęzycznym często zwano „żydowskimi górami”¹¹⁰. Zjawiskiem ponadregionalnym jest też określanie kirkutów jako „żydowskich łąk” (na terenie Rzeszy także jako *Judenacker*). Taki los spotkał na pewno podmiśnieński cmentarz, wzmiankowany od 1286 r., który od lat czterdziestych XIV w. mieszczanie wykorzystywali jako pastwisko dla zwierząt¹¹¹. Analogiczne zjawisko prawdopodobnie zaobserwować można też pod murami Nysy¹¹². Teren przed Bramą Oławską we Wrocławiu zajęły „żydowskie ogrody”¹¹³.

Niejasne pozostać musi zagadnienie terytorialnego porządku w używaniu kirkutów przez poszczególne gminy. Tradycja przypisania osiedli do miejsc pochówkowych sięgać powinna początku obecności Izraelitów na Śląsku, a więc być starsza niż podziały terytorialne z końca XIII i pierwszej ćwierci XIV w. Zakładam jednak, że wraz z rozwojem żydowskiego osadnictwa na Śląsku, zakładano kolejne kirkuty, których lokalizację być może dostosowywano już do granic administracyjnych.

Rozstrzygnięcie części z zaproponowanych rozwiązań, a na pewno weryfikację wytypowanych miejsc, przynieść mogą jedynie badania archeologiczne, choć pewnych wskazówek (oczywiście bez wskazania datowania) dostarczyć powinny już planowane w przyszłości prospekcje metodami nieinwazyjnymi¹¹⁴.

Adres Autorki:
dr Dagmara Adamska
Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 49
50–139 Wrocław
adamskauwr@gmail.com

¹¹⁰ B. Rösch, op. cit., s. 39, 42 i nn.

¹¹¹ A. Christl, *Die Meißner Judengemeinde im Mittelalter: Sachzeugen und Schriftquellen im Kontext*, [w:] *Religiosität in Mittelalter und Neuzeit*, red. M. Untermann, Paderborn 2011, s. 223.

¹¹² Z lat 1416–1488 (*Germania Judaica*, Bd 3: 1350–1519, Tl. 2, Tübingen 1995, s. 937) pochodzą informacje o określaniu nyskiego cmentarza mianem *Judengarten* — prawdopodobnie zarówno tego funkcjonującego, jak już nieistniejącego. Toponim „żydowski ogród” odnotowano też w kilkunastu miejscach na terenie Europy, np. pod murami Würzburga (B. Rösch, op. cit., s. 131), Pragi (B. Stawiarski, op. cit., s. 273) oraz Opawy (J. Zukał, *Das Stadtgebiet von Troppau am Ende des 17. Jahrhunderts*, „Zeitschrift für Geschichte und Kulturgeschichte Österreichisch-Schlesiens”, 1905/1906, s. 63); na podstawie znaleziska macewy nyski cmentarz wywodzi się przynajmniej od połowy XIV wieku. W roku 1488 już nie był używany (M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje...*, s. 211–212). Lokalizacja jego jest niepewna, choć w literaturze wiąże się go z terenem za południowymi murami miejskimi, to jest północno-zachodnim obrzeżem Starego Miasta. Jeśli domysł jest trafny, to był to obszar przed Bramą Bracką, nad rzeką Białą, który zajmowały łąki, ogrody i pastwiska (E. Wólkiewicz, *Kościół i jego wierni. Struktury kościelne i formy pobożności w średniowiecznej Nysie*, Kraków 2014, s. 100), tamtejsze łąki (zw. zakonnymi, tj. franciszkanów konwentualnych) ukazuje jeszcze plan miasta z 1591 r.

¹¹³ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, sygn. M 7; *Samuel Benjamin Klose's Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458 bis zum Jahre 1526*, wyd. G.A. Stenzel, Breslau 1847, s. 303; M. Brann, op. cit., s. 107.

¹¹⁴ Ochrona miejsc pochówków ludności żydowskiej wynika nie tylko z przepisów polskiego ustawodawstwa, ale i z restrykcyjnych wytycznych Komisji Rabinicznej, które są następstwem religijnego prawa żydowskiego; o badaniach archeologicznych kirkutów zob. m.in.: M. Piotrowski, *Próba rekonstrukcji obrządku pogrzebowego ludności żydowskiej na podstawie badań archeologicznych cmentarza w Wyszogrodzie*, „Rocznik Mazowiecki”, R. 9, 1987, s. 213–240; P. Fijałkowski, op. cit., s. 25–42; A. Komski, T. Kurasiński, K. Skóra, *Kłódki ze zniszczonego cmentarza sanockiego. Przyczynek do badań nad żydowską obrzędowością pogrzebową w przeszłości*, „Rocznik Sanocki”, 11, 2014, s. 49–62; D. Rozmus, *Przestrzenne zastosowanie obyczajów prawa religijnego na przykładzie cmentarza żydowskiego*, „Rocznik Administracji i Prawa”, R. 15, 2015, 1, s. 99–111.

ON THE LOCATION OF JEWISH CEMETERIES
IN MEDIAEVAL SILESIA

It is assumed that within the historical area of Silesia there were four mediaeval Jewish cemeteries (in Wrocław/Breslau, Świdnica/Schweidnitz, Legnica/Liegnitz and Nysa/Neisse) and it is supposed that there may have been a fifth one, in Brzeg/Brieg. Each must have been used jointly by several communities but they were located too far from one another to suffice for all the Jewish communities in Silesia. In the present article the author hypothesizes that there existed another burial ground, used by mediaeval Jewish communities of northern Silesia (Głogów/Glogau, Ścinawa/Steinau, Góra/Guhrau and Lubin/Lüben). It may have functioned on a hill in the valley of the Rudna River, prior to the establishment of a village called *Judenberg* (mentioned in sources since 1459). The author also considers possible locations near Świdnica, near Strzelin and near Pilawa, which would have served several communities in the vicinity. Those possible burial grounds share significant characteristics: Jewish-related micro-toponyms (*Judenberg*, *Judenwiese*), topography (hills close to rivers) and being located between several communities dating to the Middle Ages.

Translated by
Izabela Szymańska

Słowa kluczowe: żydowskie cmentarze, średniowiecze, Śląsk, Żydzi, mikrotoponimy
Key words: Jewish cemeteries, Middle Ages, Silesia, Jews, micro-toponyms

